

Keresik az istent.

Hónapokkal ezelőtt Franciaországban egy pap érthetetlen elveszése keltett feltűnést. A közönség gyilkosságot sejtett; a lapok, régi szokás szerint, gyalázták a tehetetlen rendőrséget és maguk láttak az utánjáráshoz. Egyikük magánkutatókat fogadott fel; a másik spiritiszta médiumnál tudakolódzott: a harmadik pedig a tett színhelyére hiénát vezényelt, mely állítólag az elásott hullát a földből kiszagolni szokta. Nagy volt az érdeklődés. Számos hasábot írtak tele. Sok példányban keltek a lapok. Végül kisült, hogy a keresett pap kedvesével külföldre szökött. . . .

Az egyre divatosabbá váló tudományos ankétok gyakran szintén ily nemleges eredménnyel végződnek. Ötletszerűen összehozott emberek néhány sor- vagy lapban összefoglalt véleménye ritkán derít ki új igazságokat. Csak az igen jól szervezett kollektív munkától várhatunk eredményt. De ha a körkérdések tárgyi értéke nem is nagy, mindenesetre érdekes szubjektív dolgokat derítenek ki: megtanítanak arra, hogy a legkülönbözőbb nemzetiségű és eltérő tudású emberek miként gondolkodnak. Ily szempontból érdekes a *Mercure de France* ankétje,*) melyre francia, olasz, magyar, németalföldi, spanyol, portugál, orosz, román, angol, osztrák, belga, német, svéd tudósok, művészek, szépírók felelete érkezett be. Ritkán történik meg, hogy oly társaságban lehetünk, melyben tizennégy nemzetből való nyolcvan, különböző foglalkozású ember együtt cseveg arról, vajjon „a vallásos érzés és gondolat feloszlásának, avagy átalakulásának vagyunk-e tanúi?” A társaság szerepét

*) L. április 15., május 1., 15. számát.

itt az újság pótolja, mely ötletszerűen és minden osztályozás nélkül közli a beérkezett válaszokat. Ezekből talán meríthetünk némi tanulságot, ha rendszeresen, lehetőleg az illetők foglalkozása szerint áttekinthető módon csoportosítjuk a nézeteket.

I.

1. A szépírók és művészek közül Verhaeren helyesen jegyzi meg: Isten, vagy istenek a félelem szülöttei. Ha az ember belátja, hogy a természet nem ismer szeretetet vagy gyűlöletet, úgy az isten fölöslegessé válik. A francia, angol, olasz és spanyol események azt mutatják, hogy a tömeg sem hisz többé az imádságban, mely időlopás. Csak a poéták maradnak majd meg istenimádóknak. Verhaeren jól ismeri az ő népét; ha nem is a jövő, úgy legalább a jelen szempontjából. R. Dehmel tényleg a vallásos elemnek tisztára költői alakban való újjáébredését várja. James szerint pedig: „mindannak feloszlását látjuk, mi nem katolicizmus”. H. Wolzogen és P. Sabatier a kereszténység „dicső” feltámadását látja; Bourgoult-Ducouray ugyanezt várja a jövőtől. Charles Morice, ha nem is a vallás, úgy legalább az istenek újjáébredésében bízik. Coppénak hite oly nagy, hogy azt csak latinul fejezheti ki: *Credo in sanctam Ecclesiam Catholicam*. S. Wagner az istenek tiszteletéhez csatolja az ősoket: nem hiszi, hogy megszűnhetne az a vallás, mely apja és mások remekműveinek adott létet. De nincs kizárva, hogy e jó fiú túlbecsüli a kereszténység mindenhatóságát. Ha Humperdincknek hihetünk, úgy a művészetben korunk vallásos eszméje teljes improduktivitásba süllyedt. Ezért kell új hit. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha Mezières, Godet, Goyaut, Fogazzaro, Lemonnier, Paul Adam és Van der Bergh van Eysinga a vallás evolúcióját várja. Meglehet, hogy Mistral szintén e nézetet vallja, de ezt nem tudom biztosan, mivel versben adott felelete a *poetica licentia*-tól megengedettnél is homályosabb.

Az északi írókat nem elégíti ki a meglevő. Merejkowski új vallás után sóvárog, mely, ha Strindbergnek hitelt adhatunk, az egész emberiséget átölelő egységes hit lesz.

Az írók és művészek jórésze tehát nem lehet el vallás nélkül. Akad ugyan néhány valódi pogány lélek, ki Verwey módjára csak az élet kultuszát ismeri, de legtöbbjük vérszegény, idegbajos és álmodozó. Szemük még mindig a pompás ruhában, ékes fegyverzettel, vad harci méneken száguldó, avagy bájos nőekkel szerelmeskedő lovagokon csüng. Képzeletük egyoldalú

világításában nem látják a szenyt, melyet a cifra öltözet takar; nem hallják a máglyák magasáról és börtönök mélyéből fakadó kínos sóhajtást. Az eszményített múltat jövőnek képzelik és megfélemlenek a jelenről, melyben a festő Raffaelli megállapítása szerint a vallásos érzés az angolszászok kivételével a legtöbb népnél csökken. Ezt persze nem látják a szalonok költői, de a nép emberei észre veszik. A portugál Braga például jól emlékszik a múltra és helyesen értékeli a jelent: A középkorral kihalt vallásosságot „nem élesztették fel az inkvizíció máglyái, sem a Jézus-társaság csalfaságai”, mert a jelenkori fejlődés az érzelmet a gondolattal összhangba hozta. Ma már csak „a klerikális megejtés, szövevényes hisztéria és hülyeségre meg tudatlanságra való szuggesztió” kelt túlvilágba vetett hitet. De meddig tart még ez a szégyenletes állapot?! Saint-Saëns véleménye szerint sokáig, egész addig, míg az összes emberekben meglesz az a nagy szellemi erő, melyet pl. Berthelotban csodálunk. Ellenben Gorkij már a közelebbi jövőben reméli a nagy átalakulást: a természetfeletti istenbe vetett hitnek a tömegnél és entellektüeleknél egyaránt feltétlenül ki kell pusztulnia. Az embernek értéket csak a művészet és tudomány ad. Mózes, Krisztus és Mohamed az emberi alárendeltség rajongói voltak. Tanuk a szellemi szabadság korlátozására irányuló bűnös vágy. Miként Pompeyo Gener mondja: „Korunk kiválóan emberi és tudományos műveltségének felesleges a pap, liturgia meg a szertartás; alapja a haladás lévén, ellensége mindenféle hitelvnek.” E nézet persze nem elégít ki mindenkit. Querito a múlt vigasztalan és a jelen komoly képével szembe helyezi a jövő vallását, mely a szocializmustól, majd az anarchizmustól megvalósított egyenlőség kultusza.

Ezekkel az érdekes gondolatokkal, nagyképűsége okából, szembeállíthatjuk Bloy kifakadását: „A keresztény élete valóban túlságos rövid, s különösen igen komoly ahhoz, hogy ily hiábavaló kérdésekre feleljünk. Forduljanak a gondolkodókhoz; ezek az emberek eléggé ráérnek”. Íme a mennyország után sóvárgó, szemforgató uraknak mégis túlságos rövid a siralomvölgyben való időzés. . . .

2. A Bloyéhoz hasonló nézeteket mindenekelőtt papok és teológusoknak köszönhetjük, kiknek a vallás ad megélhetést és létjogosultságot. Csak természetes tehát, hogy ezek közül B. Allo és I. M. Besse szerzetesek a katolicizmus egyeduralma mellett foglalnak állást. Az egyik érve „személyes hit”;

a „másiké „vallásos meggyőződés” és az anarchia mumusa. Sokkal meglepőbb R. Murri és G. Wildeboer nézete, mely az előbbiekével ellenkezik. Mily szomorúak lehetnek az egyház viszonyai, ha már tanárjai is változás után sóvárognak! Az egyik ezt a jövő evolúciójától, a másik a tiszta evangélium és Krisztushoz való visszatéréstől várja. Klein abbé szintén a katolicizmus alkalmazkodásában bízik. Dijon város rabbija: Lévy, nagy óvatossággal néhány kibúvóról gondoskodik és ezután meglehetősen félénken szintén az evolúció mellett foglal állást. Ezzel végeztünk a teológusokkal és más rokonlelkek nézetét vizsgálhatjuk.

3. A metafizikusok közül Dumesnil, a bölcsészet tanára, görcsösen ragaszkodik az egyedül üdvözítő egyházhoz, melynek megszűnésével eljönne az apokalipszis kora. Földes, a közgazdaságtan tanára, „az ismeretlen filozófiájának” örök létét hirdeti. Ledére sem bízik abban, hogy az emberi tökéletesedés elérje azt a fokot, melyen a vallás megszűnik. Unamono és Grasset az evolúcióban hisz. Legalább ezt véltem tudós fejtegetéseikből kiolvasni. De nincs kizárva, hogy ép az ellenkezőt mondják. . . . Ellenben az már kétségtelen, hogy Escartin nézetét minden erőfeszítés ellenére sem értettem meg. J. Soury elég világos, de vájjon bölcs-e? Az *ignoramus et ignorabimus* elvét vallja. Az ember tetszése szerint értelmezheti a vallást, melyet a *misera plebs* számára okvetlen tiszteletben kell tartania. Fouillée, a metafizikusok e koronája, egy lélegzetre mond igent meg nemet: A tételes vallások feloszlását látja, de egyúttal evolúciót is észlel, mivel a vallás átmegy a bölcsészetbe, mely a maga részéről viszont többé-kevésbé vallás számba megy. Lelki hajlandóságait tekintve még ebbe a csoportba kell sorolnom Flammariont is, bár ő polgári állására csillagász. Sok szép regénynek e tudós szerzője csak a vallás örök evolúciójában talál megnyugvást.

* * *

Végig néztük azok véleményét, kik érzelmekkel gondolkodnak, vagy pusztán elvont gondolkodással helyettesítik az élet jelenségeinek észlelését. A költők, papok, metafizikusok túlnyomó nagy része szükségesnek hiszi a vallást. Ellenben köztük is elenyészően kevés akadt olyan, kiket a hit mai tételes alakja kielégítene. Kettő-három kivételével mindannyian legalább az evolúció mellett foglalnak állást.

II.

4. Publicisták, történetírók, politikusok a gyakorlati étellel foglalkoznak; azt várhatjuk tehát, hogy az ő feleleteik inkább közelítik meg a valóságot. E reményünk, a fokozatos vallásosság eljövételében bizakodó Kuyper kivételével, legalább részben teljesül. Mindenekelőtt hazánkfiá: Mocsáry regél olyan érdekes dolgokat, melyekért itthon alkalmasint megorrolnak pártbívei. Megállapítja, hogy Magyarországon a vallásos érzés a nacionalizmust erősíti. Beszél arról a „hallatlan erőfeszítésről, melyet a katolicizmus a fanatizmus újjáébredésére érdekében elkövet”. A Ferenc Ferdinánd „vakbuzgóságában” bizakodó néppárt soraiban sok fanatikus embert találunk, „különösen egyet, ki a magyar zseni jellemzői közé tartozik.” (Apponyi?) De minden erőlködés ellenére ez a vallás „uralmának kényúri szervezete miatt már nem tartozik e világra”. Niemojewski egy másik elmaradt nép viszonyait festi: A lengyel társadalom alsó rétegeiben még mindig hódít a vallásosság; ellenben az intellektüeleknel átalakul a túlvilági hit és tudományos meg szociális igazságokba vetett bizalomnak ad helyet. A vallás lassú kihasználásában hisz. Romanones más mágoldást vár: Az egyház felhagy politikai tevékenységével és a nép lelki vezérévé lesz. Ezzel megvalósul a szabadság, egyenlőség és testvériség elve. Dilke és Gide szintén lát evolúciót; az első az egyházban, a másik a protestáns vallásban. C. J. Israti már nem elégszik meg ennyivel, hanem a papság megszűnésében bízik. Nordau szintén azt hirdeti, hogy az uralkodók és gazdagok védelmére szolgáló egyház elpusztul, de megmarad a vallás. Picard semmit sem tud biztosan, de mégis a vallás hatalmának megszűnését a halál, túlvilág, lélekhatalmatlanság rejtélyének megoldásától teszi függővé. Vogüé igen kényelemszerető úr, vagy a kérdést igen könnyűnek véli: felelet helyett történelmi kézikönyv olvasását ajánlja. Viszont Ferrero a jelenségek módfeletti szövevényes yoltára való hivatkozással tudatlanságát vallja be. Bazin felelete sokértelmű, homályos.

5. A szocialisták határozottan és világosan beszélnek. Plekhanoff, az oroszok vezérférfia, a vallásos hit megszűnésében látja a társadalmi evolúció föltételét. Vandervelde szerint a hivatalos, dogmatikus uralkodó vallások már tünedeznek. Ellenben az emberek túlnyomó nagy része kétségtelenül a jövőben is tetszeleg majd metafizikai föltevésekben, vagy az ezekkel egyenlő

vallásos hitben. Lesznek tehát vallásos társulások, de az uralkodó, türelmetlen és zsarnoki egyház megszűnik.

6. A társadalomtudósok, egy kivételével, mind az egyház haldoklását állapítják meg. Pareto nem látja beigazoltnak a katolicizmus világtörténeti szerepének befejezését. Sőt a hazaszeretet meggyengülésével és az anarchizmus terjedésével talán e hit lesz a nemzetek egyedüli mentsvára. Baumann, Comte végrendeletének végrehajtója, követi mesterének tanítását és általános, minden embert felölelő új hit eljövételét várja. Igen figyelemreméltó nézetem szerint a bruxellesi Új-Egyetem tanárának, Hébertnek nézete: A vallásos érzés különleges ízlés, mely nem szükséges minden ember számára. De a vallásos probléma csak az erkölcs kérdésével együtt nyerhet végleges megoldást. Havelock Ellis az egyház és hívő között oly lényeges eltérést lát, hogy az igen vallásos ember ritkán fér meg az egyházban, melynek eltűnését, de a vallás megmaradását várja. Léyy-Bruhl tovább megy: miután utalt a szóban forgó kérdés vizsgálatát megnehezítő körülményekre, megállapítja, hogy a pozitív tudomány és gazdasági fejlődés a hit ellen tör. Ezért még sem bízunk a nagy átalakulás közvetlen közelségében és pedig azért, mivel az emberek cselekvését nem gondolataik irányítják. Az átmenet idejét talán legjobban Durkheim jellemzi: A mai vallásos alak megszűnik; helyét észszerűbb, kevésbé jelképes és inkább szociális hit foglalja el. E nézethez közeledik Vernes és Reinach véleménye.

Igen tanulságos Gumpłowitz válasza: a vallás kérdése helyett az egyház uralmának kérdését látja. „A vallás belső lelki momentum és nem külső társadalmi intézmény. A vallás ama képzetek összessége, melyek a világ rejtélyeitől megzavart idegrendszer visszahatásaként születnek és az idegrendszert megnyugtató . . . minden kielégítésre vágyó emberi szükséglet megteremti az emberek bizonyos osztályát, melynek hivatása e kielégítés megadása: így a vallásos szükséglet mindenhol és mindenütt megteremtette a vallás szolgáinak osztályát, ép úgy, miként a beretválkozás szükséglete megteremtette a borbélyokat . . . sajnos, ők (papok) nem elégedtek meg e szereppel! Szervezkednek, egyházat és hierarchiát alkotnak és uralomra vágyakoznak. És ez sikerül nekik, mivel az emberek gyengék és buták . . . De idővel . . . az emberek okosabbakká válnak és azt mondják »hadd törődjenek a vallás szolgái mesterségükkel, de szervezetük és egyházuk, mely uralkodni akar felettünk,

főlöleges . . . « Ép ezért azok az államok, melyek a jelenkori kultúra csúcspontjához érkeztek, lerázzák az egyház uralmát és az egyénekre bízzák, hogyha van ily szükségletük, úgy egyéni ízlésük szerint elégítsék ki azt, ép úgy, miként hajlandóság szerint beretválnak és vágatják hajukat a borbélyokkal. Ilyen, az egyház felett aratott diadal a természetes társadalmi evolúcióban gyökeredzik és egyike a szabadság felé tett számos lépésnek . . . Franciaország legújabb tetteivel, az állam és egyház elválasztásával, az európai emberiségnek nagy forradalmához hasonló értékű szolgálatot tett.”

7. A természettudósok nézete sokban megegyezik:

Ribot szerint a vallás szerepe a múltban oly nagy volt, hogy föltehetjük annak az emberi természet mélyében való gyökerezését. Sokak számára ugyan csak belenevelt szokás, vagy társadalmi védelmi eszköz, de elég számosan önzetlenül hisznek. Ezeknél a vallás a diletantizmus, miszticizmus, esztétika, okkultizmus alakját ölti. Ez a határozatlanság jellemzi korunkat, mely alatt a vallásos érzés fejlődik. Seippel abból, hogy vallás minden népnél és mindig volt, annak örök létére következtet. Csak kérdés, vajjon az okoskodás első tétele megáll-e? G. Sergi szerint korunk antiklerikalizmusa a minden tekintély ellen való szabadságharc egyik jelensége. Disszolúció lehetetlen, mivel mindig kevesen lesznek, kik a hitelenség magaslatára emelkednek. Evolúció szintén elgondolhatatlan, mivel nem élünk már Luther és Kálvin idejében. A Vatikán kétségbeesett törekvései ellenére apró szekták alakulnak majd ki.

Le Dantec a tudomány fejlődése és a vallásos hit visszafejlődése között párhuzamot lát. De a vakbél, az őskor e maradványának létezése bizonyítja, hogy évezredes átöröklés nyomait igen nehéz kiküszöbölni.

Osztom Le Dantec nézetét: míg nem tapasztalom a vakbél teljes visszafejlődésének legalább egy esetét, addig bizonytalan, vajjon e haszontalan, sőt nagyon veszélyes *survival*-tól egyáltalában megszabadulhat-e az emberiség. De *a contrario* néhány tökéletesebb ember születése már az általános fejlődés mellett szól. Már pedig egyre szaporodik azok száma, kik nem érzik a vallásos babonák, túlvilági hit szükségességét. Még számosabban nem tudnak hinni a tételes vallásokban. „Forduljatok közepes eszű és tanulságú emberhez, kinek vallásról nem beszéltek soha. Meséljétek el, hogy a földet isten csinálta, ki egy napon teremtette a világosságot és a napot csak 24

órával később; hogy az első nőt az első ember oldalbordájával készítette; hogy Jónás bálnában élt, Józua pedig megállította forgásában a napot; hogy Krisztus szűz Mária méhében a szent lélektől fogant; hogy Jézus halottakat és magamagát is feltámasztotta; stb. . . . Ez az ember szemetek közé nevet”*) És e mindig nagyobb körben terjedő kacagás a mi legnagyobb reményünk. Ha a vallás még él is ideig-óráig, biztosan el kell múlnia. Halála nem leszen szép. A hit rettegésből fakadt és nevetségesség tengerébe fullad bele.

* * *

A körkérdésre adott sok vélemény útvesztőjéből közvetlen világossággal nem domborodik ki az igazság. De a nézetek, szerzőjük foglalkozása szerint való csoportosítása után, maguk is azt az evolúciót tüntetik fel melyen az emberiség a hitelenség felé haladt: A kezdetleges idők csapongó képzelete, az embereknek tudománytól még nem korlátozott merengése megteremtette az isteneket; benépesítette az eget és az alvilágot. Hasonlóképp korunk ama költői, kiknek képzelete a múlthoz tapad, még mindig hisznek. Már az élet mindennapi jelenségeinek megfigyelése is elég, hogy az ember a tételes vallások állandó változásáról meggyőződjék. Ezért váltak hitetlenekké az enciklopedisták; ezért hirdetik a vallás evolúcióját korunk publicistái, történétírói és politikusai egyaránt. Végül a társadalom jelenségeinek tudományos szemmel való nézése a természetfeletti hit lassú kihalásának véleményét kényszeríti ki. Másrészt átöröklött és belénk nevelt ösztönök csak igen lassan vesznek ki. E két tény, mely kisebb-nagyobb mértékben minden embert ural, okolja meg mindenekelőtt azt, hogy még a természettudósok véleménye is némelykor kissé ingatag, bizonytalan. E jelenségek további magyarázatát az emberek hiúságában látom: Sok hitetlen azért foglal állást a vallás örök uralma mellett, mivel lehetetlennek véli, hogy az emberek nagy tömege felemelkedjék arra a magaslatra, melyen ő áll. De ép tekintettel a természettudományi ismeretek és gondolkodásmód egyre nagyobb körben való terjedésére én kétségtelennek tartom, hogy eljő az a kor, melyben a tömeg ismeretei megfelelnek a mai tudósokéinak; ép úgy, mint például korunk középiskolai növendéke legalább is annyi pozitív tudás felett rendelkezik,

*) Hervé: *Leur Patrie* 39.

mint az ókori bölcsek. Ez a feltartóztathatatlan fejlődés az istenek halálát csak idő kérdésévé teszi.

Még egy másik vigasztaló eredményt is látunk, ha arra gondolunk, hogy nem ép forradalmi újság rendezte azt a körkérdést, mely mindenféle, még a legelmaradottabb nemzetek nem épen szabadgondolkodó fiaira is kiterjedt. E vegyes társaságból eredő feleletek túlnyomó többsége legalább a tételes vallások átalakulását állapítja meg. Csak néhány ember törtélandzsát a kiskaté örök érvényessége mellett. E tény különösen reánk nézve fontos. A mi összes iskoláinkban még a tételes vallások „örök, csálhatatlan” igazságát hirdetik. A népiskolától kezdve az egyetemig minden tanítási intézetben vallási dogmára oktatnak; ellenben olyan egyetlenegy sem akad, melyben a hitelveket bíráló tárgyává tennék. A biblia-kritika tanszéke Magyarországon ismeretlen intézmény. E tény szintén rettenetes elmaradottságunk egyik szégyentáblája. A művelt világ az emberek hitét szabad választásukra bízza. Nálunk viszont az iskola céltudatosan és rendszeresen mérgezi meg az ifjúság eszét és jezsuita fogással a lélek megmentésével okolják meg ezt. A szabadság szigetében széltében dívik a gyermekgyilkolás: ha nem is a testet, de a szellemet ölik itt meg.

Harkányi Ede.

